

М. ӘУЕЗОВТЫҢ «АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАНЫНДА ҚОЛДАНЫЛҒАН

КІРІККЕН СӨЗДЕРДІҢ ТАБИҒАТЫ

Әдеби тілдің дамуына өзіндік үлес қосқан заңғар жазушы М. Әуезов «Абай жолы» роман-эпопеясында кіріккен сөздерді кеңінен пайдаланған. Қазақ тілінің небір інжу-маржан, асыл сөздерін білген жазушы кіріккен сөздерді де орнымен қолдана отырып, шығарманың көркемдігін, тілін байытады. Романда сыңарларының қандай сөздер екендігі зерттеліп, белгілі болған кіріккен сөздермен қатар, қалың көпшілігіне таныс емес, тіпті кіріккен сөз екендігі беймәлім бірсыпыра күрделі сөздер де кездеседі.

Біз роман-эпопеяда кездескен осындай сөздердің кейбіреулеріне тоқталып, олардың этимологиясы мен мағыналарына қарай үш топқа бөліп қарастырдық.

1. Байырғы сөздерден бірігіп, кіріккендер: айдын, құлын, алжапқыш, әлпет, белбеу, күндіз, ошақ.

2. Бір сыңары байырғы төл сөздеріміз болса, екіншісі сыңары басқа тілден еніп кіріккендер: перизат, ақшаи, алаңғасар, бәйбіше, қарақат, сақал, сәресі, ойтырай.

3. Басқа тілден енген сөздерден кіріккендер: лағымен, абырой, жамбы, жексенбі, мұрап, шықшыт, жаза-тайым, әбдесте.

Сөздерді компоненттеріне қарай бөліп, мағыналарын, шығу тегін ажыратуға тырыстық.

Бірінші топқа енген әлпет, күндіз және ошақ сөздерінің құрамына талдау жасап көрелік. Ал *әлпет* сөзінің кіріккен сөз екендігін түсіндіру қиын. Бұл *ал* және *бет* сөздерінен құралған болу керек. Көбінесе тәуелдік формада қолданылатын *ал* сөзінің тұлғалану заңдылығы түркі тілдерінде мына тәрізді: *ал-алын-алыны, алны, алды*. Әдетте бір нәрсенің алдыңғы жағы, маңдай алды, бет алысы, беті деген ұғымдарда алды сөзі қолданылады. Осыған орай тілде *бет әлпеті, түр әлпеті, бас әлпеті, сөз әлпеті, өз әлпеті* деген тіркестер де бар. Ал екінші сыңары **бет** татар, башқұрт тілдерінде бит, қазақ, қарақалпақ, құмық, ноғай, өзбек тілдерінде бет, ұйғыр тілінде бәт, чуваш тілінде пит болып қолданылса, әзербайжан, түрік тілдерінде алын формасында жұмсалады екен. Қазақ тіліндегі *әлпет* болып қалыптасуы екі тұлғаның мағына жақындығы болса керек. Сонда *ал* сөзі келесі сөздің дыбысталу ыңғайымен жіңішке *әл* болып қалыптасса, *бет* сөзінің *б* дыбысы *п* дыбысымен алмасқан деп түсінеміз [13, 48-б.] Кейде *әлпі* болып та қолданылады.

Мысалы, «*Бұл не қылған жүріс? Әлпеттері қалай еді?*» - деп *Майбасарға* қарай беріп еді [156-б.].

Мағынасына қарай бөлгенде мезгілдік ұғымды беретін *күндіз* сөзі де екі компоненттен *күн* және *жүз* яғни күннің жүзі түсіп тұрған уақыт деген мағынаны білдіреді. Мұның екі сыңары да түсінікті, өзіміздің байырғы сөздер. Тек екінші сыңары *діз, дүз, жүз*. Түркі тілдерінде ортақ дыбыс алмасулары арқылы жасалған деп түсінеміз. Мысалы, *Аздан соң ол күндіз қой жайып жүрген өзі көрген жайды айтты* [74-б.]. *Қоналқа жерде бөгелгені болмаса, түстікке аялдамай, күндіз баласына үнемі суыт жүріп отырған топ Қарқаралыдан шыққанына жетінші күн дегенде Шыңғыс тауының батыс жақ тұмсығына ілінді* [100-б.]. *Ошақ* сөзі түркі тілдерінде қолданылатын *от* және *жақ* сөздерінен құралған болар. Сөз ішінде қатар келген *т* және *ж* дыбыстары бір-біріне әсер етіп, екеуі де өзгеріп *ш* (кейбір түркі тілдерінде *ч, ж, с*) дыбысына

ауысқан. Сонымен бірге бұл сөз *от/од+жақ/+ жағ отжақ// оджағ ожақ// ошақ// очақ* болып өзгерген сияқты. Кей ғалымдардың айтуынша бұрын түрік әмірі мен сұлтандардың жанында арнайы от жағушы кісі болған, оны *ожақы* деп атаған. Қазіргі түркі тілдерінің бәрінде, мысалы, татар тілінде *учак*, өзбек тілінде *учак*, якут тілінде *осох*, эзербайжан тілінде *оджаг*, түрік тілінде *ожак* болып қолданылады [13, 155-б.].

Мысалы, *Өз үйлерін тігетін орынды ақылдасып, сайлап алып, ас ошағын орнататын жерлерін де белгіледі [195-б.]. Ас ошағын да өздері жайлайды, аспазшы, күтуші, даяршы жігіттердің бәрін де Абай өзі қамдайды [196-б.].*

Осы сөздер сияқты *құлын* сөзі де екі түбірден құралған. Құлын сөзі мен құлан сөзінің шығу тәркіні бір сияқты. Себебі, құлынның жас кезіндегі дене бітімі, жал-құйрығы, сыртқы мүсіні құланға ұқсайды. Құлан сөзі айтыла келіп, екінші буындағы а дыбысы ы болып фонетика заңдылығына байланысты құлан болып өзгеруі мүмкін. Енді *құлан* сөзіне талдай жасап көрелік. Бұл сөздің құрамы екі түбірден *қол және ан* сөздерінен жасалған. Сонда *қол* сөзі қазақ тілінің ерте кезеңдеріндегі жазылып қалған ескерткіштерінде *дала, аңғар, /өзен, тау аңғары/* мағыналарында қолданылған. Көршілес түркі тілдерінде де осыған жуық мағыналарда кездеседі. Мысалы, эзербайжан тілінде *ғол* - өзеннің құйылысы; башқұрт тілінде – *қол* - өзен аңғары, ал монғол тілінде *гол* - өзен мәнінде жұмсалады екен. Сонда құлан дегендегі *құл* сөзінің арғы тегі *қол* екен, ал екінші компонент- *ан*, немесе *құлын* дегендегі *ын* жұрнағы – *о баста аң деген сөз болу керек*. Сонда *құлан* деген – *қол-ан*, яғни *өзен, көл аңғарларында жүретін аң деген сөз болып шығады*. Екі сөз дыбыстық деформацияға ұшырап, осы күнде бастапқы аталуы өзгеріп, оны жылқының жас төліне қолданғанда онан гөрі де өзгеріп, *құлын* деп аталынған. Құлын сөзінің алғашқы буыны өлі түбірге айналып, соңғы буыны жұрнақ болып жымдасқан. [14, 24-25-б.] Құлын сөзі кейде *дені сау деген мағынада* да қолданылады. Сол сияқты *Нарынкөл, Байынкөл* деген жер атауларындағы *көл* сыңары *өзен, аңғар* мағынасында қолданылатынын дәлелдейді. Арала-рында *тай, құлындар* кісінейді. *Тай-құлындар* бастарын тегіс көтеріп, қос құлақтарын қалың жылқы келе жатқан жаққа қарай қайшыландыра шаншып ал, үйірсек үнмен шұрқырай кісінейді [143-б.].

Кіріккен сөздің екінші түріне бір сыңары өзіміздің байырғы сөздеріміз болса, екінші сыңары басқа тілден енген сөздерден кіріккен *ойпырай, сақал, бәйбіше, ақшам* сөздері де романда өте жиі қолданылған.

Қазақ тілінде адамның түрліше сезімін, эмоциясын білдіретін одағайлардың бірі – *ойпырай*. Ол түрлі фонетикалық варианттарда *ойпырай, япырай, ойпыры-май, апырай, япырмай, опырмай* т.б. болып қолданыла береді. Бұл одағайды *а+пыр/пір-ым/ім+ай/* деп немесе *ой+пыр+ай* деп бөлшектеуге болады. Осындағы *а*, *ой* бөліктері одағай болса, *пыр/пір –пір тұту* дегендегі *пір-иран* тілдерінен енген дін басы, әулие деген мағынада қолданылатын сөз. Тәжік тілінде де осы мағынада қолданылады. *Апырмай, ойпырмай* сөзіндегі *–ым/ім* аффиксі тәуелдік жалғау болса, *ай* одағай төркінді шылау. Тәуелдік формасынсыз да *апырмай, опырай* түрінде айтыла береді. Сөз басындағы жуан айтылып одағай сен сөз соңындағы жуан айтылып тұрған шылаудың ықпалымен *пір* сөзі мен *ім* қосымшасы *пыр, -ым* болып жуан үндескен [13, 40-б.]. *Ойпырмай, япырмай, опырмай одағайларының шығу тәркіні жөнінде де осыны айтуға болады. О баста құдайға сыйыну мағынасы болса, қазіргі күнде түрлі көңіл күйді білдіреді. Мысалы, Япырмай, мынауың бір соны сөз болды-ау, Абай. [88-б] Япырмай, мына баланың өзіме соғуын қарай гөр. Япырмау, қайтем енді? Қол шорқақ, тіл мақау! – дейтін [229-б]. Япырмай, сөзім саған түрпідей тиді-ау, Абай. Ділда байғұстың не жазығы бар еді?*

Біз жоғарыда *ойпырай* одағайының фонетикалық бірнеше вариантта қолданылатынын айтқанбыз. Бұл сөз *япырай, япырмай* формаларында көбірек қолданғаны байқалды.

Ақшам сөзінің алғашқы сыңарының сындық ұғымды білдіретін, түстің атауын беретіні түсінікті. Ал шам сөзі ше? Бұл араб, парсы сөзі. Қазақ тіліне аударғанда кеш, кешкілік, қараңғы деген ұғымды білдіреді. Сонда ақшам мезгілі деген кез –кеш енді түсе бастаған кез, яғни толық қараңғылық болмаған кезді білдіреді. Осындай мағынаны білдіретін алагеуім сөзі де ала көбен деген сөзден біріккен. Бұл сөздің бірінші сыңары ала сөзі түсінікті, түстік ұғымды білдірсе, көбен сөзі хакас тілінде қара көк деген ұғымды береді, яғни сағым, бұлдыр мағынасына ие, түн мен таң немесе күн бату мен ымырт аралығындағы кез осы тұстас, қара көк. Сол себептен де бұл кез алагеуім деп аталса керек.

Мысалы, *Қазір екпінді – ақшам арасында Қарашоқыдағы Құлыншақ ауылына жауыннан ықтай түсіп, жедел бастырып келе жатқан Майбасар мен Құдайберді еді [152-б.].*

Сақал сөзі сак және ал сөздерінен бірігіп барып, тілдің даму барысында кірігіп сақал сөзіне айналған. Бүгінгі күні сақал сөзін қалың көпшілік екі сөзден бірікті деп ойламайды. Көне алтай тілдерінің диалектілерінде ссак сөзі жүн деген мағынаны білдіреді екен. Яғни жүнді ел тіркесі қолданыла келіп, ерлердің жағы мен иегінде өскен түктің атауына айналған.

Н.А. Баскаков өзінің бір еңбегінде сақал сөзінің мән-мағынасына талдау жасайды. Бұл пікірді басқа да ғалымдар қуаттайды [10, 195-б.].

Мысалы, Шоқшалау ғана ақ сақалы бар келбетті келген зор дауысты ақ сары кісі Абайға салғаннан ұнады (М.Ә.). Қазіргі сақал сөзінің тура мағынасымен бірге ауыспалы мағыналары да қолданылады. Мысалы, сақалын сыйладым дегенде жасын сыйлағаны айтылса, ақ сөзімен бірігіп ақсақал яғни үлкен кісі, қария дегенді білдіреді. Сонда ақсақал сөзі үш компоненттен құралған, бұл сөздің бойында бірігу де, кірігу де бар.

Морфологиялық құрамы әбден күнгірттеніп кеткен сөздің бірі- *бәйбіше*. Бұл да екі түбірден бай және біше сөздерінен кіріккен. Бәй жалпы түркі тілдеріне тән бәг, бәй, бий деген сөздермен байланысты, бий, бег алғашқыда «родоначальник», кейіннен «князь, господин» мағыналарында қолданылған сөз. Якут тілінде бий үлкен, аға мағынасында, қазақ тілінде бәй үлкен /бірінші/ деген мәнде жұмсалған. Ал, екінші сыңары біше Тобыл бойында тұратын халықтардың тілінде және ноғай, татар тілдерінде әйел /женщина, жена, супруга/ ұғымындағы сөз. Олай болса, бәйбіше есімі үлкен /бірінші түскен/ әйел деген мағынаны білдіретін кіріккен атау. *Мысалы, Бар сөзі басқа ұрғандай ап-анық шығып жатқан Бөжейдің бәйбішесінің даусы [128-б.]. Ырылдапашы! – анау көзің ойылғыр жетімекті! –деп зекіп тастап, долы бәйбіше есікке қарады [128-б.]. Құнанбай өз басы бір шешеден жалғыз, бәйбішенің жалғыз, қара шаңырық иесі [67-б.]. осы сөздің алғашқы бәй сыңарымен жасалған, соншалық жымы білінбей кеткен көптеген сөздер бар. Мысалы, бәйтерек, бәйшешек, Байтөбет, Байбөрі, Байжігір т.б. Бұлардың да шығу тегі жоғарыдағы бәйбіше сөзімен төркіндес [15, 97-98- б.].*

Кіріккен сөздердің үшінші бір тобы басқа тілден енген сөздерден кірігіп жасалған жамбы, шықшыт, абырой, жексенбі т.б. сөздер.

Жамбы сөзінің кіріккен сөз екенін кез келген кісі біле бермеуі мүмкін. Бұл сөз тек тарихи шығармаларда болмаса қазір өте сирек қолданылады. Біздің ұғымымызда жамбы асыл металдың қорытпасы құймы күміс, ол бұрын ірі байларда болған. Жамбыны олар бір-біріне сый ретінде тарту еткен, азалы жиынға да басқа мал-мүлікпен бірге апарған. Мысалы, *Қалыңмал басы Алышбайдың өзіне арналған кесек күміс бесік жамбы. Бұл ілу деп аталып еді [178-б.]. Бастығы Сүйіндік болып, ... «Азаға салғаным», «қосқаным», «аруағына арнағаным» деп шеттерінен қос ат, жамбы, тайтұяқ сияқты бұйымдар атасты [138-б.]. жамбы – монғолдың юань –ақша, бұу – құнды деген сөздері, демек құнды ақша деген мағынаны білдіреді. Ол ұйғырларда ямбү түрінде, қырғыздарда янбы, қазақтарда жамбы болып, бірнеше дыбыстық өзгерістерге ұшырау нәтижесінде*

жеткен [13, 80-б., 16, 15-б.].

Ал шықшыт атауының түбірі шық монғол тілінде чық –жак, құлақ сүйегі деген мағынаға ие. Алтай, аладаг тілдерінде чык-щель, қуыс дегенді білдірсе, екінші сыңары шыт, шыта сөздері жұқа дегенді түсіндіреді. Сонда шықшыт сөзі жұқа сүйек, құлақтың жұқа сүйегі деген мағынада жұмсала келіп, адамның жақ сүйегінің құлақтан төменгі бөлігінің атауына айналған сияқты [17, 72-74-б.]. Роман-эпопеяда *абырой* сөзі өте көп кездеседі. Бұл сөз түркі тектес халықтарға араб, парсы, тәжік тілдерінен енген. Оның құрамы екі бөліктен аб және руй деген сөздерден тұрады. Мұндағы аб- су, руй –бет немесе жүз деген мағынаны білдіреді. Сөзбе-сөз аударсақ беттің суы болып шығады [16, 77-б.]. Қазақ тілінде «беттің арын белбеуге түйді», «беттің суын бес төкті» деген тұрақты тіркестер бар. Бұл тіркестер мен жоғарыда аталған тілдердегі абырой сөзінің «беттің суы» деген мағынасы арасында тарихи байланыс бар сияқты.

- *Қап, мына абыройсыз, бар абыройдан бір-ақ айырылды-ау! – деді [14-б.]. Екі түн, бір күн ұйықтаған Абай осы қалың ұйқының уағында өзінің қандайлық абыройлы атақты жақсы жігіт атымен оянғанын білген жоқ еді [20б-б.]. Олар өлімді сылтау етіп өздерінің абыройын, атағын, мақтанын, айдынын да асырады [20б-б.].*

Әдебиеттер

1. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі, -А., 1974.
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. -А., 1996.
3. Кенесбаев, Ғ. Мұсабаев. Қазіргі қазақ тілі. //Лексика, фонетика/ -А., 1962.
4. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. -А., 1978.
5. Ермеков Ә. Семантика слитных слов в казахской лексике. АКД. -А., 1950.
6. Шәкенов Ж.. Мектепте қазақ тіліндегі күрделі сөздерді оқыту. -А., 1982. Шәкенов Ж.. Қазақ тіліндегі сөздер мен күрделі тұлғалар. -А., 1991.
7. Оралбаева Н. Қазақ тілінің сөзжасамы. -А., 2002. 60-64 –б.
8. Жәркешова Г. Біріккен сөздер мен сөз тіркестерінің орфографиялық сөздігі. -А., 1960.
9. Қазақ тілі, 6- класс. -А.: Мектеп, 1989.
10. Нұрмағанбетов Ә. Сөз сырын суыртпақтағанда //Жұлдыз. -А., 1982.
11. Қорғанбаев А. «Жайық» сөзінің этимологиясы туралы. //Қазақстан мектебі, 1989, № 7.
12. Қожанов М. Атаулар сырына үңілсек //Қазақстан мектебі, 1989, № 11.
13. Қазіргі қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. -А., 1966.